

बौद्ध साहित्य चिन्तन र यसका प्राप्तिहरु

पशुपति नेउपाने

उप प्राध्यापक पाठन संयुक्त क्याम्पस

Email : pashupatiuss@gmail.com

लेखसार

‘प्रस्तुत लेखमा बौद्ध साहित्य चिन्तनको सर्वेक्षण गरी यसका प्राप्तिहरु केलाउने प्रयास गरिएको छ । खास गरी बालक सिद्धार्थको आँट, साहस, त्याग, तपस्या र बुद्धत्व प्राप्तिपश्चात विकशित बौद्ध साहित्य चिन्तनले वर्तमान संसारका लागि केकस्तो महत्त्व राख्छ भन्ने कुरा ‘ग्रन्थहरुमा जेजसरी व्यक्त भएको छ, तिनका सारभूत कुराहरुलाई समातेर विश्वलाई यसले दिएको योगदान ठम्याउने काम यस आलेखमा गरिएको छ । त्यागबाट महान्ता प्राप्त हुन्छ, र त्यसले शान्ति, अहिंसा र सदाचारपूर्ण संसारका लागि विशेष महत्त्व राख्छ भन्ने कुरा लेखको प्राप्ति हो । सिद्धार्थको साधनाबाट बुद्धत्व प्राप्ति अनि त्यसबाट अर्जित ज्ञान चार आर्यसत्य, पञ्चशील, अष्टाङ्ग मार्ग, द्वादश निदान, महापरिनिर्वाण आदि वर्तमान संसारका लागि अपरिहार्य प्राप्ति हुन् भन्दै बौद्ध धर्मलाई वैज्ञानिक र व्यवहारिक धर्मका रूपमा स्थापित गर्न गरिएका प्रयत्नहरुका सन्दर्भहरुलाई पर्गेल्दा यो धर्म अलि बढी बौद्धिक, व्यवहारिक र वैज्ञानिक छ भन्ने कुराको निक्यौल यस आलेखमा गरिएको छ । बुद्धले विश्वलाई नैतिकताको पाठ सिकाएका छन् भन्ने बौद्ध चिन्तनको सारवस्तुलाई लिई यसका विभिन्न सम्प्रदायहरु विकशित भएका छन् र ती व्यवहारिक नै छन् भन्ने कुराको आकलनका साथ आफ्नो विकासका लागि व्यक्तिगत श्रम, सात्विक जीवन र सदाचारपूर्ण मार्ग अवलम्बन गर्न सकिन्छ भन्नु यस लेखको निष्कर्ष हो । बुद्धले तत्कालीन समाजमा असल र न्यायी बनेर क्रान्ति ल्याएकाले उनी क्रान्तिकारी व्यक्तित्व थिए भन्ने अभिप्रायका साथ कुनै पनि राष्ट्र वा संस्थाका प्रमुख असल र न्यायी भए मात्र राष्ट्र वा संस्थाले राम्रो गति लिन्छ भन्ने कुरा बुद्धको जीवनीसँग सम्बन्धित साहित्यले दर्शाउछ भन्नु यसको ध्येय हो । यसमा गुणात्मक अनुसन्धान विधि र व्याख्यात्मक एवं विश्लेषणात्मक ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ

शब्दकुञ्जी :: मार्ग, निदान, सम्यक्, अविद्या, महाभिनिष्क्रमण ।

विषयपरिचय

सिद्धार्थले लगातार ६ वर्षसम्म आलार कालम र उद्दक रामपुत्रका सान्निध्यमा रहेर विभिन्न आश्रम चहादै ध्यानविधिहरु सिके, गया र पटनाका विभिन्न स्थानहरुको भ्रमण गरे । यतिले नपुगेर फेरि उनले घना जङ्गलमा शरीरलाई कठोर यातना दिएर तपस्या गरे । यसबाट पनि उनले चाहेको ज्ञान प्राप्त गर्न सकेनन् र शरीरलाई यातना दिन बन्द गरेर अति दुःख र अति सुखका बीचको मध्यमार्ग अपनाए । अन्ततः निरञ्जन नदीमा नुहाएर वर्तमान बोधगयामा पीपलका वृक्षमुनि कुशासनमा बसी ध्यान गर्दा अचानक उनको हृदय देदिप्यमान् भएर उठ्यो । उनले बल्ल महान् शान्ति आफ्नै हृदयमा भएको थाह पाए । अन्ततः उनी बुद्ध भए, तथागत भए, महाकरुणा निदान भए । त्यसपछि ५० दिनसम्म आफूले पाएको आध्यात्मिक उर्जाको परीक्षण गरी सारनाथको ऋषिपतनस्थित मृगदाय वनमा पुगेर पञ्च ब्राह्मण कोण्डन्य, वप्प, भद्दीय, महानाम र अस्सजी लाई प्रथम

उपदेश दिई शिष्य तुल्याए र पहिलो बौद्ध सङ्घ निर्माण गरे। यही प्रथम उपदेशलाई धर्मचक्र प्रवर्तन मानिएको छ। त्यसपछिका ४५वर्षसम्म उनले निरन्तर सक्रियता र परिश्रमपूर्वक विभिन्न ठाउँमा पुगेर सङ्घ स्थापना गर्दै बौद्धज्ञानको प्रचार गरे। उनले आफ्नो ज्ञान राजादेखि रङ्कसम्म सबैलाई सुनाए। कौशल-नरेश प्रसेनजित, मगध-सम्राट बिम्बिसार र अजातशत्रु सबैलाई उनले आफ्ना शिष्य बनाए। पञ्च ब्राह्मणसँग मिलेर सुरु गरेको बौद्ध सङ्घलाई व्यापक पाउँदै बौद्धज्ञानको प्रचारबाट नथाकी ८० वर्षको उमेरमा उनले महापरिनिर्वाण प्राप्त गरे। यस अध्ययनमा यिनै बुद्धको जीवन, उनले दिएका उपदेश र तिनका व्याख्याहरूलाई बौद्ध साहित्यका रूपमा लिइएको छ।

प्रस्तुत आलेखमा बुद्धले कुनै नयाँ चिन्तन वा सम्प्रदाय स्थापना गरेको चर्चाभन्दा पनि उनले जीवनको एक नवीन पक्षतर्फ सङ्केत गर्दागर्दै बौद्ध चिन्तनले एउटा स्वरूप प्राप्त गरेको सन्दर्भ आएको छ। सद्गुणको यो मार्ग अपनाएमा व्यक्ति जीवन र मरणको चक्रबाट मुक्त हुन्छ भन्ने कुरा बुद्धले सिकाएका छन्। बुद्धको जीवन र ज्ञानबाट मानिसले तृष्णाको अशक्तिबाट मुक्त भई त्याग र निर्वाणको सन्तुलित जीवन बाँच्ने प्रेरणा लिन सकोस् भन्ने ध्येयका साथ उनलाई क्रान्तिकारी, युगान्तकारी व्यक्तित्वका रूपमा हेर्ने काम यस आलेखले गरेको छ। अतः यसमा बुद्धले प्रतिपादन गरेका चार आर्यसत्य, अष्टाङ्ग मार्ग, प्रतीत्यसमुत्पाद, द्वादश निदान, बौद्ध धर्मले उल्लेख गरेको सांसारिक दुःखका कारण र प्राणीहरू, महापरिनिर्वाण तथा हीनयान (थेरवाद) र महायान जस्ता उपशीर्षक अर्थात् प्राप्तिमाथि छलफल र विमर्श गरिएको छ। बुद्धले देखाएको समाज परिवर्तनको दिशा वर्तमान स्वार्थी समाजले अनुशरण गर्नुपर्ने रायका साथ मानवले बुद्धको जस्तो त्याग र साधनाका माध्यमबाट मात्रै आन्तरिक सुख र मुक्तिको मार्ग पहिल्याउन सक्छ भन्ने मर्म यस आलेखमा व्यञ्जित गरिएको छ।

सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत अध्ययन बौद्ध चिन्तनमा केन्द्रित भएकाले यसको आधार पनि महात्मा गौतम बुद्धले प्रतिपादन गरेको बौद्ध दर्शन नै हो। बुद्धको जीवन, साधना र प्राप्तिका केन्द्रमा रहेर प्रस्तुत अध्ययनलाई पूर्ण गरिएको छ। वर्तमान व्यक्ति र समाजमा उत्पन्न हुने क्रोध, लोभ, मोह, मात्सर्य, ईर्ष्या, मद, काम, पैशुन्य आदिलाई समन गरी समतामूलक समाजको स्थापनाका लागि बुद्धज्ञान आवश्यक छ र यसका लागि यसको चिन्तन बुझ्नु अपरिहार्य छ। हिमाली बौद्ध दर्शनले यो जन्मलाई पूर्व कर्मको फल मानेको छ र यस जन्ममा पाप गरे त्यसले जन्मजन्मान्तर पिछ्छे भनेको छ। बौद्ध चिन्तनले कायिक, वाचिक र मानसिक तीन पापको चर्चा गरेको छ र तिनलाई वर्जित ठानेको छ। यसले हत्या, चोरी र यौन दुराचार कायिक, भुटो बोल्नु, विभाजनकारी दुर्वचनमा संलग्न हुनु, कठोर शब्द बोल्नु र अर्थहीन कुराकानीमा संलग्न हुनु वाचिक अनि लालच, दुराशय र गलत विचारलाई प्रश्रय दिनु मानसिक पाप (लामा, २०१०, पृ. १११) हुन् भनेको छ।

बौद्ध चिन्तनले धर्मादेशमा वर्जित कर्म नगर्नुलाई विशेष महत्त्व दिन्छ। धर्मले वर्जित गरेका पापकर्म नगर्नेबित्तिकै मान्छे नीति, आदर्श एवम् सत्कर्ममा बाँच्न थाल्छ र ऊ स्वतः सच्चा मानव बन्छ। बौद्ध चिन्तनले चार आर्य सत्य : दुःख सत्य, दुःख समुदय सत्य, दुःख निरोध सत्य र मार्ग सत्य अर्थात् दुःख छ, दुःखको कारण छ, त्यो कारण भनेको तृष्णा (इच्छा वा वासना) हो, त्यसलाई नष्ट गरेर दुःखलाई समाप्त गर्न सकिन्छ अनि यसका लागि अष्टाङ्ग मार्ग : सम्यक् दृष्टि, सम्यक् सङ्कल्प, सम्यक् वाक्, सम्यक् कर्म, सम्यक् आजीविका, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधिको अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ भन्छ। त्यस्तै बुद्धले पञ्चशीललाई पनि विशेष

महत्त्वका साथ हेरेका छन् । सद्गुणका यी मार्गलाई अवलम्बन गरेमा मानिसले जीवनमरणको चक्रमा परिरहनु नपर्ने तर्क बुद्धको छ । उनले आत्मा, कार्य र आचारविचारको पवित्रतामा जोड दिएका छन्, पशु बलि दिने प्रथा र अर्थहीन धार्मिक विधिविधानको विरोध गरेका छन् । जाति प्रथा र ब्रह्मणको प्रभुत्वलाई चुनौती दिएका छन् । बुद्धले साधारण जीवन बाँचेर सात्विक जीवनपद्धति र सदाचारपूर्ण मार्ग सुभाएका छन् । यस अध्ययनमा बौद्ध साहित्य चिन्तनका यिनै आधारभूत प्राप्तिहरूलाई समातेर बुद्धलाई समाज परिवर्तन गर्ने क्रान्तिकारी व्यक्तित्वका रूपमा हेरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको छ । यसमा बौद्ध चिन्तनभित्रका केही महत्त्वपूर्ण कुराहरूलाई समेटेर अध्ययनलाई पूर्ण गरिएको छ । यसका लागि नेपाली, अङ्ग्रेजी, हिन्दी भाषामा प्राप्त भएका बौद्ध चिन्तनसम्बन्धी सामग्रीलाई सूक्ष्म पठन गरी तिनका सारपूर्ण कुराहरूको छनोट गरिएको छ । अध्ययनको शीर्षक 'बौद्ध साहित्य चिन्तन र यसका प्राप्तिहरू' भएकाले यसमा अश्वघोषको बुद्धचरित्र, कोण्डण्यको सम्यक् सम्बुद्ध, घनश्याम कंडेलको सम्यक् सम्बुद्ध, रोशन दाहालको बुद्ध दर्शन र मुकेश लामाद्वारा अनुदित आर्य ललितविस्तार महायान सूत्रलाई महत्त्वका साथ हेरिएको छ । कतिपय अवस्थामा बौद्ध धर्मगुरुहरूले लेखेका बुद्ध र बोधिसत्वका जीवनी तथा विभिन्न पत्रपत्रिकाका लेखरचनालाई समेत उपयोग गरी सन्दर्भअनुसार तिनको व्याख्या र विश्लेषण गर्ने काम भने यसमा भएको छ । खास गरी किन बौद्ध चिन्तनले सर्वम् दुःखम् भनेको हो, सम्पूर्ण कुरा परिवर्तनशील छ भनेको हो भन्ने कुरालाई केन्द्रमा राखेर त्यसमाथि विमर्श गर्ने काम पनि यसमा भएको छ । यसले अहिले सुख छ भने त्यो परिवर्तन हुन्छ र अहिले दुःख छ भने त्यो पनि परिवर्तन हुन्छ भनेको छ । संसारको जतिसुकै सुखी भए पनि उसमा कुनै न कुनै दुःख हुन्छ भन्ने धारणा बुद्ध चिन्तनमा आएको छ । प्राणीका तीन शाश्वत दुःख भनेर जरा, मरण र व्याधिलाई मान्दै बृद्ध हुँदा दुःख हुन्छ, मर्दा पनि दुःख हुन्छ, रोग लाग्दा पनि दुःख हुन्छ, चाहेको वस्तु नपाउँदा पनि दुःख हुन्छ, प्रियजनसँगको वियोगले पनि दुःख हुन्छ आदि जस्ता खोजले सार्थकता पाउँदा बौद्ध चिन्तनले विकसित हुने अवसर पाएको हो । दुःखको चेतनाले जति दुःख हुन्छ, स्वयम् दुःखले त्यति हुँदैन । दुःख अटल सत्य हो । दुःख चाहिन्छ भने रागद्वेष बढाउने काम गरे पुग्छ । दुःखमुक्तिको उपाय के हो ? निर्वाण के हो ? बुद्धको महापरिनिर्वाण कसरी भयो ? बौद्ध चिन्तनका यिनै प्रश्न र तिनको सेरोफेरोमा रहेर प्रस्तुत अध्ययनले ठोस आकार ग्रहण गरेको छ, बौद्ध चिन्तनका केकस्ता प्राप्तिलाई वर्तमान संसारले अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ भन्ने कुरा सङ्केत गरिएको छ । शान्ति र अहिंसाको माध्यमबाट समाज परिवर्तनको दिशा निर्देश गर्नु नै, बुद्धको क्रान्तिकारी व्यक्तित्व अनि बौद्ध साहित्यको मुख्य प्राप्ति हो भन्ने निष्कर्षलाई यस आलेखमा पुष्टि गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । व्याख्यात्मक, विश्लेषणात्मक एवम् तार्किक शैली अवलम्बन गरिएको छ ।

बौद्ध साहित्य चिन्तनका प्राप्तिहरू

बौद्ध साहित्य चिन्तनले कुनै चिजलाई पनि स्थायी मान्दैन र हरेक कुरा परिवर्तनशील छ भन्छ । यसले अन्धभक्त हुनुहुँदैन बुद्धिले तर्क गर्नुपर्छ भन्छ । ज्ञान प्राप्तिको आधार एकाग्रता अथवा ध्यान हो भन्ने कुरा बुद्ध स्वयम्ले सिकाएका छन् । असल, सामान्य र अर्थपूर्ण जीवन बाँच्नका लागि बौद्ध साहित्यको ज्ञान बढी व्यवहारिक छ । यसका मुख्य प्राप्तिमध्ये चार आर्य सत्य, प्रतीत्य समुत्पाद, द्वादश निदान, अष्टाङ्ग मार्ग, महापरिनिर्वाण जस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरूलाई यहाँ संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्दै अहिंसा र शान्तिका माध्यमबाटै समाज परिवर्तन गर्न

सकिन्छ भन्ने कुरालाई यस आलेखमा मुख्य प्राप्तिका रूपमा लिइएको छ ।

चार आर्यसत्य

भगवान् बुद्धले दुःख निवारणका लागि चार आर्यसत्यको साक्षात्कार गरेका थिए । आर्य सत्य भनेको अटल सत्य हो, कसैले काट्न वा खण्डन गर्न नसक्ने सत्य हो, शास्वत सत्य हो । यसको पहिलो सत्य हो – सबैतिर दुःखै दुःख छ । दुःख सबैको अनुभूतिमा हुन्छ । यसलाई कसैले नकार्न सक्तैन । दोस्रो सत्य हो – दुःखको कारण छ । बौद्ध चिन्तनले कारणविना कार्य हुँदैन भन्छ । दुःख छ भने त्यसको कारण पनि त छ । यही कारणको खोजी गर्दा बुद्धले प्रतीत्यसमुत्पाद अर्थात् कार्यकारण सम्बन्धको साक्षात्कार गरेका हुन् । द्वादश निदानमा यी कारणहरूको उल्लेख गरिएको छ । तेस्रो हो – दुःखको निवारण हुन्छ । यदि दुःखका कारणहरू खोजेर तिनलाई समाप्त पार्ने हो भने दुःख स्वतः समाप्त हुन्छ भन्ने बुद्धविचार यसमा छ । यही दुःख समाप्तिको अवस्थालाई बौद्ध चिन्तनमा 'निर्वाण' भनिएको हो । चौथो हो – दुःख निवारणका लागि बलियो मार्ग छ । यसका लागि बुद्धले आठवटा मार्ग बताएका छन् । तिनलाई अष्टाङ्ग मार्ग भनिएको छ । यी आठवटा मार्गलाई पालन गरेर व्यक्तिले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने बुद्धको धारणा छ । बौद्ध ग्रन्थका अनुसार चार आर्य सत्यलाई भगवान् बुद्धले तीन पटक दोहोऱ्याएको कुरा उल्लेख छ ।

प्रथम पटक : यो दुःख सत्य हो । यो दुःखको समुदय (कारण) सत्य हो । यो दुःख अन्त्य भएको निरोध सत्य हो । यो मार्ग सत्य हो । दोस्रो पटक : दुःखलाई जान्नुपर्छ । दुःखको कारणलाई त्याग्नुपर्छ । दुःख अन्त्य भएको अवस्था निरोध सत्यलाई साक्षात्कार गर्नुपर्छ । मार्ग सत्यलाई अपनाउनुपर्छ । तेस्रो पटक : दुःखलाई जानिसकेपछि फेरि जान्नुपर्दैन । दुःख समुदयलाई त्यागिसकेपछि फेरि त्याग्नुपर्दैन । निरोध साक्षात्कार गरिसकेपछि फेरि गर्नुपर्दैन । मार्गको अभ्यास गरिसकेपछि फेरि गर्नुपर्दैन । (लामा, २०७३, पृ. २२६-२७)

संसारलाई यस प्रकारका अटल सत्यको बोध गराउनु बौद्ध चिन्तनको पहिलो प्राप्ति हो । यसले मानवलाई जीवनको वास्तविकता बोध गर्न बाध्य गराएको छ । बुद्धको यस खोजलाई कसैले नकार्न सक्तैन ।

प्रतीत्यसमुत्पाद

सृष्टिमा कार्यकारण सम्बन्ध छ भन्ने धारणा बौद्ध चिन्तनको छ । यसलाई प्रतीत्यसमुत्पाद भनिएको छ । सबै चीज कुनै पनि सारभूत वास्तविकताले शून्य छन्, ती कार्यकारण अन्तरसम्बन्धित घटनाको सन्दर्भभित्र मात्रै अस्तित्वमा रहन्छन् भन्ने शिक्षा बुद्धले दिएका छन् र बौद्ध धर्मको प्राविधिक भाषामा पनि सबै चीज अस्थायी हुन्छन्, सम्पूर्ण वस्तु एवम् घटना अन्तरनिर्भर भएर उत्पत्ति भएका हुन्छन् (लामा, २०७९, पृ. १६१) । यही कार्यकारणको चर्चामा बुद्धज्ञानले भन्छ : जरामरणको कारण जन्म हो । जन्म भएपछि व्यक्तिमा वस्तु प्राप्त गर्ने तृष्णा हुन्छ । यो तृष्णा सम्पूर्ण दुःखको कारण हो । जुन वस्तुलाई हामी देख्छौं, त्यसलाई प्राप्त गर्ने तृष्णा हुन्छ । त्यो तृष्णाको अग्नि बलवान् हुन्छ । यही तृष्णा र अविद्याको नाश गर्नु निर्वाण हो । अष्टाङ्ग मार्गको पालन गर्नाले अविद्याको नाश भई मुक्ति अथवा निर्वाण मिल्छ ।

बौद्ध चिन्तनका अनुसार प्रतीत्यको अर्थ निर्भर, आश्रित अथवा अपेक्षा राखेर भन्ने हुन्छ भने समुत्पादको अर्थ उत्पत्ति वा जन्म हुन्छ । यसले एकमा आश्रित रहेर अर्काको जन्म हुन्छ भन्ने कुराको सङ्केत गर्छ । यसलाई

कार्य-कारणवाद पनि भनिन्छ। प्रत्येक घटनाको कारण हुन्छ, अर्थात कार्यको कारण हुन्छ नै। कारण छुपेको कुरा कार्य हो, जसरी दूधमा दही र उखुमा चिनी छुपेको हुन्छ। यसको तात्पर्य कार्यको उत्पत्ति कारणमा आधारित रहेर हुन्छ भन्नु हो। सत्कार्यवाद र असत्कार्यवादका बीचको मार्ग हो प्रतीत्यसमुत्पाद। जे उत्पत्ति हुन्छ त्यो कार्य हो र त्यसको पनि कारण हुन्छ। बिनाकारण कार्य हुँदैन। एक वस्तुको उत्पत्ति हुन अन्य वस्तुको कार्य-कारण सापेक्ष हुन्छ। माटाको गमला कार्य हो भने कुमाले कारण हो। मेच कार्य हो भने सिकर्मी कारण हो। सुनका गहना कार्य हो भने सुनारे कारण हो। कारण पनि दुई प्रकारका हुन्छन् : उपादान र निर्मिति। माटो उपादान हो भने कुमाले निर्मिति, काठ उपादान हो भने मिस्त्री निर्मिति, सुन उपादान हो भने सुनारे निर्मिति। त्यसैकारण बौद्ध धर्मले दुःख एक कार्य हो त्यसको कारण छ भन्छ। जीवनको दुःख जरामरण हो। जरामरणको कारण जन्म (जाति) हो। जन्म किन हुन्छ भन्दा जन्म लिने इच्छाका कारण हुन्छ। भव भनेको जन्म लिने इच्छा हो। भवको कारण यो संसारसँग मोह हो। अतः दुःखको कारण नै जन्म लिनु हो, जन्म लिएपछि नै दुःख हुने हो। जन्म लिनुको कारण संसारप्रतिको मोह हो। सांसारिक वस्तुसँग मोह उपादान हो अथवा जगत्का वस्तुप्रति मोह हो। उपादानको कारण तृष्णा हो। तृष्णाले उपादान जन्माउँछ। तृष्णाको कारण वेदना हो। इन्द्रिय अनुभव लिन तृष्णा हुन्छ। वेदनाको कारण स्पर्श हो। इन्द्रियको विषयसँग मेल स्पर्श हो। स्पर्शको कारण इन्द्रिय हो। बौद्ध धर्मका अनुसार हाम्रा छ इन्द्रिय छन्। मन छैटौँ इन्द्रिय हो। यी छ इन्द्रियलाई षडायतन भनिन्छ। षडायतनको कारण नाम रूप (मन) हो। नाम रूपको कारण विज्ञान (चेतना) हो। चेतना मानिसको गर्भावस्थामै उत्पन्न हुन्छ। विज्ञानको कारण संस्कार (पूर्व जन्मको कर्म) हो। पूर्वजन्मको कर्म पाउन जन्म लिइन्छ। संस्कारको कारण अविद्या (ज्ञानको अभाव) हो। सही ज्ञानले अविद्या नष्ट गर्न सकिन्छ। अविद्याको नाश बुद्धत्वबाट गर्न सकिन्छ। यसरी बुद्धले दुःखको कारण बुझाउँदा द्वादश निदान अर्थात बाह्य प्रकारका शृङ्खला : जरामरण, जाति, भव, उपादान, तृष्णा, वेदना, स्पर्श, षडायतन, नामरूप, संस्कार, विज्ञान, अविद्या (उपाध्याय, २०६६, पृ. २०३) उल्लेख गरेका हुन्। यीमध्ये अविद्या र विज्ञानले पूर्व जन्मसँग, जाती र जरामरणले भावी जीवनसँग र बाँकीले वर्तमान जीवनसँग सम्बन्ध राख्छन्। यही आधारमा उनले संसारमा दुःख छ, दुःखको कारण छ, दुःखको निवारण छ, त्यसका लागि उपाय छ भनेका हुन्। यसरी बुद्धले दुःखको कारण खोज्दा कार्यकारणको लामो शृङ्खला फेला पारे अनि बौद्धदर्शनले यसबारे व्यापक छलफल र विमर्श गर्‍यो। संसारका लागि यो शृङ्खला पनि एउटा नवीन आयाम हो, ठोस् उपलब्धि हो। यसबाट संसारका हरेक वस्तुहरू एकअर्कामा अन्तरनिर्भर रहेका हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ। एकका लागि अर्काको आवश्यकता छ भन्नु यसको मर्म हो। धर्तीका सम्पूर्ण प्राणी र वनस्पति एकअर्कामा अन्तरनिर्भर भएकाले सबैप्रति मित्रवत हुनुपर्ने निष्कर्ष यसको छ।

सांसारिक दुःखको कारण र प्राणीहरू

कतिपय बौद्ध ग्रन्थमा कर्म र क्लेशलाई दुःखको मूल जरा ठानेको पाइन्छ। कर्म कायिक, वाचिक र मानसिक तीन प्रकारका छन्। असल कर्मको परिणाम स्वरूप प्राणीलाई स्वर्ग, असुर र मानवको जन्म प्राप्त हुन्छ भने खराब कर्मको परिणामले जनावर, प्रेत र नर्कको पुनर्जन्म प्राप्त हुन्छ। क्लेशभिन्न पनि राग, द्वेष, अभिमान र मिथ्या दृष्टिलाई राखिएको छ। नजान्नाले, नबुझनाले मिथ्या दृष्टि पैदा हुन्छ। हामीमा 'म' भन्ने आशक्तिको गहिरो छाप छ, अनि आफूमा अप्रिय घटना घट्ता द्वेष पैदा हुन्छ। (लामा २०७३, पृ. २२९-३०)

बौद्ध चिन्तनले संसारलाई पीडा एवम् दुःखसत्यको अवस्था मानेको छ र यसलाई तीन भागमा विभाजन गरेको

छ : काम धातु, रूप धातु र अरूप धातु । जहाँ रूप, शब्द, गन्ध, रस र स्पर्शजस्ता पञ्च कामगुणको भोग गरिन्छ, त्यसलाई काम धातु भनिन्छ । जहाँ वाह्य वस्तुप्रति आकर्षित नभई समाधि ध्यानको उपभोग गरिन्छ, त्यसलाई रूप धातु भनिन्छ, अनि जहाँ ध्यानको अवस्थालाई अझ माथि पुऱ्याई सुखदुःखरूपी समवेदनाहरूलाई निराकरण गर्दै सम भाव राखिन्छ, त्यसलाई अरूप धातु भनिन्छ । यसमा लोकलाई पनि ६ भागमा विभाजन गरिएको छ : देवलोक, असुरलोक, मनुष्यलोक, पशुलोक, प्रेतलोक र नर्कलोक । रूप धातु, अरूप धातु अनि काम धातुअन्तर्गत पर्ने ६ किसिमका चतुर्थ महाराजिक देवलोक, तत्तीस देवलोक, तुषिता देवलोक, निर्मित रति देवलोक र परनिर्मित वशवर्ती देवलोकसहित आठप्रकारका लोकलाई देवलोक भनिएको छ । देवतासरहका तर देवताभन्दा केही कमीकमजोरी भएका प्राणीलाई असुर भनिएको छ । पूर्व विदेह, दक्षिण जम्मूद्वीप, पश्चिम अपर गोदनीय र उत्तर कुरुद्वीप जस्ता चार महाद्वीपमा बस्ने प्राणीलाई मनुष्य भनिएको छ । जल र थलमा हुने दुई प्रकारका प्राणीलाई पशु भनिएको छ । भोक र प्यासबाट अत्यन्त पीडित हुने प्राणी प्रेत र विविध किसिमका रूप, रङ र आकार भएका आआफ्ना कर्मअनुसार जन्म लिएका र पीडाको पराकाष्ठामा पुगेका प्राणीलाई नरक भनिएको छ । (लामा २०७३, पृ. २२७-२८)

प्राणीको कर्मअनुसार उसको पुनजन्म हुन्छ, भन्ने मान्यता बुद्ध चिन्तनमा पाइन्छ । पुनर्जन्म प्राप्त नगर्नलाई निर्वाणसाधना गर्नुपर्छ, जसरी बुद्धले गरेका थिए । मानवले सत्कर्म गर्नुपर्ने तथ्यलाई यसले प्रकाश पारेको छ । सत्कर्मको परिणाम स्वर्ग र दुष्कर्मको परिणाम नर्क यसको प्राप्ति हो । सत्कर्म गरी निर्वाण प्राप्त गर्नका लागि बुद्धले अष्टाङ्ग मार्ग सुझाएका हुन् ।

अष्टाङ्ग मार्ग

भगवान् बुद्धले सिकाएको दुःखनिरोधको मार्गलाई अष्टाङ्ग मार्ग भनिन्छ । यी मार्गलाई बुद्धले प्रज्ञा, शील र समाधिमा बाँडेर पनि व्याख्या गरेका छन् । प्रज्ञा (ज्ञान)मा सम्यक् दृष्टि, सम्यक् सङ्कल्प पर्छन् । शीलमा सम्यक् वाक्, सम्यक् कर्म र सम्यक् जीविका पर्छन् अनि समाधिमा सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि पर्दछन् ।

सम्यक दृष्टि भनेको दोषरहित हेराइ हो । यसले संसारलाई समान दृष्टिले हेर्न सिकाउँछ, । स्थिर र अस्थिर चिज बुद्धिले छुट्याउँछ । जुन स्थिर छ, स्थिर दृष्टिले हेर, जुन अस्थिर छ, त्यसलाई अस्थिर दृष्टिले हेर भन्नु नै सम्यक दृष्टि हो । संसारमा दुःख छ, दुःखको कारण छ, यसको निरोध छ र निरोधको मार्ग छ, भन्ने चार आर्यसत्यलाई बुझ्नु नै सम्यक दृष्टि हो अनि खराब के हो र वस्तुप्रतिको खराब ज्ञानलाई हटाई सही ज्ञानको विस्तार कसरी गर्न सकिन्छ, भन्ने बुझ्नु पनि सम्यक दृष्टि नै हो (खत्री, २०६१, पृ. ३३) । कायिक, वाचिक र मानसिक राम्रा नराम्रा कर्महरूका वारेमा थाहा पउनु सम्यक दृष्टि हो (दाहाल, उ.न., पृ. १०६) । कायिक कर्ममा जीव हिंसा नगर्नु, चोरी नगर्नु, व्यभिचार नगर्नु आदि पर्दछन् । वाचिक कर्ममा भूटो नबोल्नु, चाप्लुस, चेपारे, दोचारे, कुरौटे, चुक्तीवाज र बकम्फुसे नहुनु, कठोर शब्द नबोल्नु आदि निर्दिष्ट गरिएका छन् । मानसिक कर्ममा लोभ र रिस नगर्नु, प्रतिहिंसाको भावना नराख्नु, भूटो विचार नराख्नु आदि सङ्केत गरिएका छन् । यसबाट मानिस बन्धनमुक्त हुन्छ ।

सम्यक् सङ्कल्प भनेको रिस, राग, द्वेष, मोह, हिंसा र प्रतिहिंसारहित सङ्कल्प हो । यसले हाम्रो सोच, विचार र चिन्तन सही र सकारात्मक हुनुपर्छ, भन्ने अर्थ दिन्छ । सही र गलत छुट्याउन उचित दृष्टि अथवा ज्ञान आवश्यक

पर्ने हुँदा यो सम्यक् दृष्टिसँग निकट छ ।

सम्यक वाक् भनेको जे बोल्नु छ, त्यही बोल्नु, दुर्वचन, अश्लील वचन नबोल्नु हो । कर्म, अकर्म र विकर्मको भेद जान्नुपर्छ । व्यर्थ बकवास र अरूको चित्त नदुखाई सत्य, नम्र र मिठो बोली बोल्नु यसको तात्पर्य हो । सम्यक्को अर्थ नै सही तरिका हो । यसले व्यर्थको बकवासरहित सत्य र औचित्यपूर्ण बोलाइमा जोड दिन्छ ।

सम्यक् कर्म भनेको उचित र सदाचारमय कर्म हो । यसले हिंसा, चोरी र व्यभिचाररहित कर्ममा जोड दिँदै हरेक मानिसलाई दया र स्नेहका साथ सत्कर्ममा लाग्ने प्रेरणा दिन्छ । सम्यक् वाक्मा वाचिक कर्म पर्छन् भने सम्यक् कर्ममा कायिक कर्म पर्दछन् ।

सम्यक् जीविका भनेको बाँच्नका लागि उचित पेशा वा व्यवसाय अपनाउनु हो, दोष र द्वेषरहित जीवनशैली हो । यसको तात्पर्य तन, मन र वचनबाट गरिने कर्म सही हुनुपर्छ भन्ने हो । यसले इमान्दारीपूर्वक जीवन चलाउने कुरामा जोड दिन्छ । गलत तरिकाले कमाउनेको गलत कार्यमै खर्च हुन्छ । प्राणीको हिंसा, हतियारको व्यापार, प्राणीको व्यापार, मासुको व्यापार, मादक पदार्थको व्यापार र विषको व्यापारलाई बुद्धले तत्कालीन समयमा पनि भूटो आजीविका भनेका थिए (दाहाल, उ.न. पृ.१०७) । यसमा हिंसा, चोरी, व्यभिचार, भूटो वचन र लागू पदार्थ सेवन जस्ता कुराबाट बन्चित आजीविकालाई महत्त्व दिइएको पाइन्छ । पञ्चशीलको अवलम्बन एक किसिमले सच्चा आजीविका हो ।

सम्यक् व्यायाम भनेको उचित शारीरिक परिश्रम अर्थात् दुःख नाश गर्ने व्यायाम गर्नु हो । इन्द्रियमाथि संयम राख्नु दुर्भावनालाई रोक्नु, राम्रा भावनालाई उत्पन्न गर्ने कोसिस गर्नु सम्यक् प्रयत्न (व्यायाम) हो (दाहाल, उ.न. पृ.१०७) । मनका कमजोरी र विकार हटाउनका लागि यो आवश्यक छ । मनमा उठेका खराब प्रवृत्तिलाई जित्ने, असल प्रवृत्तिको विकाश गर्ने, विकसित असल र उपयोगी गुणहरूलाई परिपक्व बनाउने अनि तिनलाई कायम राख्ने जस्ता चारवटा कुराहरू (खत्री, २०६१, पृ. ३४) यस अन्तर्गत पर्दछन् । शरीर र मनको सन्तुलनका लागि सम्यक् व्यायाम मानवले अवलम्बन गर्ने पर्ने महत्त्वपूर्ण पक्ष हो ।

सम्यक स्मृतिले ती स्मृति मात्र राख्ने जो सुखदायी छन् भन्छ । दुःखदायी स्मृतिलाई भुल्नु यसको तात्पर्य हो, अर्थात् यसले मलाई नमस्ते गरेन, हेप्यो भन्ने जस्ता अनुभूति भुल्ने हो । शरीर, वेदना र चित्तका प्रतिक्षण बदलिँदा समवेदनालाई स्मरणमा राख्नु अर्थात् शरीरमा जुन समयमा जस्तो समवेदना उत्पन्न भइरहेको छ, त्यसको हुबहू अनुभव गर्नु सम्यक स्मृति हो (दाहाल, उ.न. पृ.१०८) । मानसिक एकाग्रताका लागि यो निकै उपयोगी प्रक्रिया हो ।

सम्यक् समाधि भनेको राग, द्वेष र मोहविहीन अवस्था अर्थात् चित्तको एकाग्रता हो । समाधिमा सफल नभई व्यक्तिले एकाग्रता प्राप्त गर्न सक्तैन । समाधि सदाचारी व्यक्तिमा मात्र घटित हुन्छ (उपाध्याय, २०६६, पृ. २०३) । यसका लागि मनका चिन्ता हटाउन आवश्यक छ । बुद्धले सम्यक समाधिमा ध्यानका आठ अवस्थाको वर्णन गरेका छन् । आँखा बन्द गरेर बस्नु प्रथम ध्यान हो । यसमा अकुशल धर्म र विचारका तरङ्ग आउँछन् । यसमा प्रीति उत्साह, शरीरको प्रभाव रहन्छ, यिनको उपेक्षा हुँदैन । ध्यानको चतुर्थ अवस्थासम्म चेतन मनले काम गरिरहेकै हुन्छ । पाँचौं ध्यानलाई आकाशानन्त्यायतन भनिन्छ । यसमा अनन्त आकाशको अनुभव हुन्छ । यसमा केही केही रोकावट हुन्छ । छैटौंमा विज्ञाननन्त्यायतन पर्छ । यसमा अन्तरमनको

गहिराइमा जाने काम हुन्छ । चेतनामा समाहित हुने काम यसमा हुन्छ । सातौँमा अकिञ्चन्यायतन पर्छ । यसमा सबै अकिञ्चन शून्यताको भाव महसुस हुन्छ । आठौँमा नैवसंज्ञानासंज्ञायतन पर्छ । यसमा विषयबोधबाट बाहिर निस्कइन्छ । यो अवस्था प्राप्त हुँदा साधकले समाधि प्राप्त गर्छ । त्यसपछिको अवस्था भनेको संज्ञावेदचित्तनिरोध हो । यसरी अष्टाङ्ग मार्गको अनुशरण गरेर जीवनबाट दुःख हटाई निर्वाण प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने तर्क बौद्ध चिन्तनले गर्छ । यो ध्यानसाधना गर्नेहरूका लागि बौद्ध चिन्तनले दिएको अमूल्य निधि हो, आत्मदर्शन गर्न चाहने साधकका लागि अति महत्त्वपूर्ण प्राप्ति हो ।

महापरिनिर्वाण

महापरिनिर्वाणको अर्थ जन्म र मृत्युको चक्रबाट मुक्ति हो । दुःखको कारण नै जन्म भएकाले जन्म नभएपछि मृत्यु हुँदैन र दुःख पनि हुँदैन । तृष्णाबाट मुक्त भएपछि जन्मको इच्छा हुँदैन र जन्मको इच्छा नभई पुनर्जन्म हुँदैन भन्ने कुरालाई बुद्धले द्वादश निदानमा प्रस्तुत गरेका छन् । हीनयान (थेरवाद) ले आफ्नो निर्वाणलाई महत्त्व दिन्छ भने महायान सम्प्रदायले आफू मात्र होइन, सम्पूर्ण संसारका प्राणीहरू नै दुःखको चक्रबाट मुक्त होऊन् भन्छ र यसका साधक एउटा अवस्थामा पुगेर निर्वाणको मार्ग छोडी संसारका प्राणीलाई तार्न पुनर्जन्म लिन्छन् र लिइरहन्छन् भन्ने मान्यता राख्छ । बुद्धले चाहिँ निर्वाण लिन चाहे त्यसैले उनको मुक्तिलाई निर्वाणको रूपमा व्याख्या गरियो ।

बुद्धले अन्तिम सास बाँकी छउन्जेल उपदेश दिइरहेको कुरा उनको जीवनी पढ्दा बुझ्न सकिन्छ । संक्षिप्त रूपमा बुद्ध महापरिनिर्वाणका घटना हेरौं ।

अन्तिम अवस्थामा बुद्ध अम्बलतिका गई विम्बिसारको उद्यानमा बस्छन् र शील, समाधि र प्रज्ञाको उपदेश दिन्छन् । फेरि नालन्दा जान्छन् र प्रवरिका भन्ने आम्रवनमा बस्छन् । त्यहाँ सारिपुत्र, अनिरुद्ध र अन्य भिक्षु देशना सुन्न आउँछन् । सारिपुत्रले अन्धकारमा पदीप्त ज्ञानको ज्योति बन्नुभो भनेर बुद्धको प्रशंसा गर्छन् । नालन्दबाट बुद्ध पाटलीपुत्र जान्छन् र पाटलीग्राममा शील, समाधि र प्रज्ञाको प्रवचन दिन्छन् । त्यहाँबाट गङ्गा पार गरेर कोटिग्राममा जान्छन् शील, समाधि र प्रज्ञाकै ज्ञान दिन्छन् । बुद्ध वैशाली जान्छन् र आम्रपालीलाई भिक्षुणी बनाउँछन् । अरू भिक्षुलाई वैशालीमै राखी त्यहाँबाट बेलुवाग्राम जान्छन् र पैतालीसौं वर्षा बिताउँछन् । त्यसपछि उनी रोगग्रस्त हुन थाल्छन् । श्वसप्रश्वस क्रियाबाट केही रोगमुक्त भई आनन्दलाई अन्तिम शिक्षा दिन्छन् । चुन्द त्यहीं आएर सारिपुत्र जीवनमुक्त भएको समाचार सुनाउँछन् । राहुल पनि एकाउन्नको मध्य वयमै जान्छन् । आनन्दबाहेक धेरै अर्हन्तको धर्तीको जीवन समाप्त भैसकेको हुन्छ । बुद्ध त्यहाँबाट विश्राम गर्न वैशाली जाऔं भनी आनन्दलाई भन्दै चपला चैत्यमा विश्राम गर्न थाल्छन् । त्यहाँ ठूलो भुइँचालो जान्छ । बुद्ध जुन उद्देश्यले आएको थिएँ, त्यो पूरा गरें भन्दै तीन महिनामा निर्वाण हुने कुरा आनन्दसँग गर्छन् । यसबाट बुद्धले आफ्नो निर्वाणको सङ्केत पाइसकेको कुराको भान हुन्छ । उनले अन्तिम समयमा पनि कुटागारको सभाकक्षमा भिक्षुहरूलाई शिक्षा दिन्छन्, भण्डाग्राम, मट्टीग्राम, जम्बुग्राम गई देशना गर्छन् । लोहार चुन्दले भोजनको निमन्त्रणा दिएपछि त्यहाँ सुकर मद्दवको भोजन गर्छन् । यसलाई कसैल जङ्गली च्याउ र कसैले बँदेलको मासु भनेका छन् (कँडेल, २३ : ५२, पृ. ३०३) बुद्धले अरू भिक्षुले यो पचाउन सक्तैनन् खाडल खनेर गाड भन्छन् । उनले चुन्दलाई स्वदिष्ट भोजन खुवायौं म फुर्तिलो भएँ भन्छन् तर उनी अतिसार भएर अस्वस्थ हुँदै जान्छन् । यसले बुद्धमा कति संयम र धैर्य रहेछ भन्ने कुरा पुष्टि गर्छ । उनी कुशीनारातिर लाग्छन् । बाटामा वृक्षमूलमा बस्छन्, तिर्खाले व्याकुल भएर आनन्दलाई पानी ल्याउन भन्छन् । पानी धमिलो हुन्छ । जस्तोसुकै भए पनि ल्याऊ भन्दा आनन्दले

ल्याएर पात्रमा राख्दै स्वच्छ र पवित्र हुन्छ । त्यहाँ कुशीनगरका मल्ल वंशका पुक्कुस आउँछन् । उनी चीवर अर्पण गरेर त्रिरत्नको शरणमा जान्छन् । त्यहाँबाट ककुत्थमा नदी पुग्छन् र स्नान गरी पानी पिएपछि चुन्दको भोजन अन्तिम हो भन्छन् । सम्बोधि प्राप्ति पहिले जुन भोजन गरेको थिएँ, निर्वाण प्राप्ति पहिले त्यही भोजन गरें भन्छन् । भोजनमा चुन्दको कुनै दोष छैन, मेरो अन्तिम जन्म हो, पुनर्जन्म हुनेछैन (कँडेल, २०७८, २३: ७७, पृ. ३०६) भन्दै उनी कुशीनगरका मल्लहरूको सालको वनमा पुग्छन् र दुई रूखका बीचमा आसन विछ्याउन लगाई उत्तर शिरान पारी सुत्छन् । सालका वृक्षले समय नभै बुद्धमाथि पुष्प बर्साउँछन् । जन्मेको लुम्बिनी, बुद्धत्व पाएको बोधगया, धर्मचक्र प्रवर्तन गरेको सारनाथ र महापरिनिर्वाण प्राप्त गरेको कुशीनगर बौद्ध धर्मका लागि चार पवित्र स्थल हुन् । बुद्धको अन्त्यका बेला कुशीनगरवासी ओइरिएर आउँछन् । सुभद्र पनि तथागत खोज्दै आउँछन् । आनन्दले तीनपल्ट रोक्ता तथागतले थाहा पाएर नरोक भनी सद्धर्म र अष्टाङ्ग मार्गको शिक्षा दिन्छन् । सुभद्र तत्काल भिक्षु बन्छन् । बुद्धका प्रथम शिष्य कौण्डिन्य र अन्तिम शिष्य सुभद्र (कँडेल, २०७८, २३ : १३१, पृ. ३१२) हुन् । बुद्ध अन्तिम शिक्षाका रूपमा यहाँ स्थायी र सत्य कुनै छैन, सबै कुराको परिवर्तन हुन्छ, यो नै अन्तिम सत्य हो, त्यसैले निर्वाणका लागि प्रयत्न गर भन्दै ध्यानमा मग्न हुन्छन् र ध्यानकै क्रममा निर्वाण प्राप्त गर्छन् । यसरी सर्वद्रष्टा, सर्वज्ञानी, सर्वदुःखहर्ता, सर्वउद्धारक महामानवले आफ्नो अवसानलाई निर्वाण भनेका छन् । बुद्धको महापरिनिर्वाण त भयो तर उनको चिन्तन, उनको ज्ञान, सोच र विचार अद्यापि बाँचिरहेको छ । बुद्ध स्वयम्भूले भनेको कुरालाई अश्वघोष (२०२५) ले उल्लेख गर्दै भनेका छन् : मेरो महाप्रयाणको समयमा वैराग्य, सावधानी र श्रद्धाले मेरो धर्मोपदेशरूपी बत्ती बालिएको छ, त्यसैले यो सदा स्थायी (नित्य) रहन्छ (पृ. २६२) । अतः आफ्नो भूत, वर्तमान् र भविष्य आफैँ देख्ने त्रिकालदर्शी बुद्धले संसारलाई सद्धर्म, सदाचार र नैतिकताको जुन पाठ पढाएका छन् त्यो वर्तमान विश्वका लागि अनुकरणीय छ, अनि यसको पालनाले विश्वशान्ति सम्भव देखिन्छ, र यो नै यस चिन्तनको विशिष्ट प्राप्ति ठहरिन्छ । पूर्वीय साहित्य चिन्तनको धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष जस्ता चतुस्फल प्राप्तमध्ये बौद्ध साहित्य चिन्तनको निर्वाणले मोक्षलाई सर्वाधिक महत्त्व दिएको देखिन्छ । यस अर्थमा हिन्दू साहित्यले मोक्षका रूपमा व्याख्या गरेको कुरालाई नै बौद्ध साहित्यले परिमार्जित ढङ्गाट निर्वाणको रूपमा व्याख्या गरेको हुनसक्छ किनभने मोक्षको अर्थ पनि जन्ममरणको चक्रबाट मुक्त हुनु हो । अतः पाश्चात्य चिन्तनले देखाएको भौतिक सुखको सट्टा बौद्ध चिन्तनले पनि पूर्वीय वैदिक चिन्तन जस्तै आध्यात्मिक सुखलाई नै मूल प्राप्ति ठम्याएको छ ।

बौद्ध मत र सम्प्रदाय

बुद्धको महापरिनिर्वाणको केही पछिबाट उनका अनुयायी अलग अलग मतमा विकसित भए (लामा, २०७९, पृ. १६०) । वास्तवमा उनका शिक्षा र सिद्धान्तलाई लिएर भिक्षुहरूमा मतभेद सुरु भयो र यसको धार्मिक चिन्तन भने मुख्य दुई शाखा : हीनयान (थेरवाद) र महायानमा विभाजित भयो । हाल विश्वमा जेजति बौद्ध साहित्यको विकास भएको छ, यिनै दुई सम्प्रदायबाट भएको पाइन्छ ।

हीनयान (थेरवाद) सम्प्रदाय

थेरवादले बुद्धका शिक्षालाई मूलरूपमा अवलम्बन गर्‍यो । यसलाई 'दक्षिणी' बौद्ध धर्म पनि भनियो । बुद्ध धर्मको आधारभूत सिद्धान्त खास गरी तत्कालीन साङ्ख्य दर्शन र पछि उपनिषद् (कुमार, १९८७, पृ. ७४) बाट लिइएको हो । मानव जीवन कष्टमय छ । यो कष्टको वृद्धि आत्मद्वारा हुन्छ, जुन पुनर्जन्मको चक्रमा भौतारिरहन्छ ।

पुनर्जन्मको अन्त्य नै कष्टको अन्त्य हो र यो आत्मनियन्त्रण र सबै प्रकारका वासनाको दमनबाट सम्भव छ भन्ने कुरा उपनिषद्मै उल्लेख छ। पुनर्जन्मबाट छुटकारा पाउन र वासनालाई समाप्त गर्न बुद्धले अष्टांग मार्ग देखाएका हुन्। नयाँ कुरा यही हो। थेरवादी सम्प्रदायको मुख्य आधार यही हो। जीवनलाई पवित्र राख्न र पापबाट मुक्ति पाउन देवताको प्रार्थना र पूजापाठ चाहिँदैन भन्ने मान्यता यिनीहरूको छ। त्यसै कारण यिनीहरू बुद्धलाई देवता मानेर तिनको उपासना गर्ने कुरामा पनि त्यति जोड दिँदैनन्। व्यक्ति स्वयम्को प्रयासले मुक्ति प्राप्त गर्नुपर्छ भन्ने थेरवादीहरूको मान्यता छ। थेरवादले इच्छाहरूको समाप्तिलाई निर्वाण मानेको छ। यसले बुद्ध प्रतीकका रूपमा रिक्त स्थान वा बुद्धको पदचिह्नलाई मान्छ। आजको विश्वमा श्रीलङ्का, बर्मा, कम्पुचिया आदि देशमा थेरवाद प्रचलित रहेको पाइन्छ। थेरवादीहरूले हेतुवादी र आश्रमिक स्वरूपलाई अलिकति पनि बदल्न चाहैनन्, उनीहरूका विचारमा बौद्ध धर्मका सिद्धान्त, स्वरूप र सङ्गठनलाई बदल्नु घोर अपराध थियो (खत्री, २०६९, पृ. ३७)। यिनले बौद्ध धर्मका असली रूपको संरक्षण गरेको दावी गर्छन् तर यिनीहरू आफ्नो मात्र उद्धार खोज्छन् र निर्वाणमा पुग्छन्। वैयक्तिक रूपमा निर्वाण प्राप्त गर्नका लागि हीनयानी साहित्यकारहरूले अनगिन्ती साहित्यको सिर्जना गरेको पाइन्छ। बुद्धका चिन्तनहरूलाई साहित्यमा उतार्नु यसको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो।

महायान सम्प्रदाय

महायान सम्प्रदायले बुद्धलाई साकार रूप दिएको छ। यसलाई एकयान, अग्रयान, बोधिसत्वयान, बुद्धयानका साथै उत्तरी बौद्ध धर्म (कुमार, १९८७, पृ. ७५) पनि भनिन्छ। महायानीहरूका लागि बुद्ध ईश्वर हुन्। यसको विकास इसापूर्व दोस्रो शताब्दीमा भएको थियो। सम्राट अशोकको शासनकालमा यसले फुल्ने र फल्ने मौका पायो। इसापूर्व प्रथम शताब्दीमा बौद्धको चौथो महासभापश्चात सम्राट कनिष्कका शासनकालमा व्यापक सैद्धान्तिक परिवर्तन हुँदा महायान सम्प्रदायको प्रादुर्भाव (कुमार, १९८७, पृ. ७६) भयो। विदेशी आक्रमणकारीले पनि बौद्ध धर्म अपनाउन थाल्दा यसका विशिष्टताहरू लोप हुँदै गए। विस्तारै बौद्धले हिन्दूको अवतार सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरेर गौतम बुद्धलाई आदि बुद्धका विभिन्न अवतारमध्ये अन्तिम अवतार मान्दै उनका प्रतिमाको पूजा हुन थाल्यो। यसका साथै विभिन्न विशेषता भएका विभिन्न देवीदेवताको पनि उदय भयो। यसरी बौद्ध धर्मको एउटा नवीन रूपसमेत निर्माण भयो र निर्वाण प्राप्तिपश्चात मानिसले यस पृथ्वीमा पुनर्जन्म लिनु पर्दैन भन्ने मान्यता स्थापित भयो। महायानीहरू बोधिसत्वलाई मानवताका वास्तविक उद्धारकर्ता ठान्छन्। बोधिसत्व भनेको भविष्यमा बुद्धको स्तरमा पुग्न सक्ने महात्मा हो। महायान सम्प्रदायका महान् समर्थक नागार्जुन हुन् भने वसुबन्धु र धर्मकीर्ति यसका समर्थक हुन्। पछि गएर महायान पनि योगाचार, शून्यवाद र विज्ञानवादमा विभाजित हुनपुग्यो। महायानका दुई भेद छन् : पारमितानय र मन्त्रनय। मन्त्रनय बज्रयानको प्राण हो। आज विश्वमा चीन, तिब्बत, कोरिया, मङ्गोलिया आदि देशमा महायान सम्प्रदाय प्रचलित छ। महायानीहरू सम्पूर्ण जीवात्माको उद्धार खोज्छन् र त्यसका लागि पुनरावतारका रूपमा जन्म लिन चाहन्छन् र लिन्छन्। महायानीहरू आफ्नो मात्र नभई समस्त जीवात्माको उद्धार खोज्ने भएकाले यो साहित्यले अरुको कल्याणमा बढी महत्त्व दिएको पाइन्छ। यसरी महायान र हीनयान दुई धारमा बौद्ध साहित्यको विकस हुनलाई पनि बौद्ध साहित्यको उल्लेखनीय प्राप्तिका रूपमा लिन सकिन्छ।

नतिजा र विमर्श

बौद्धदर्शनले वेदको प्रमाण मान्दैन, वेदलाई कर्मकाण्डमा बदलेर, खसीबोका र घोडाको वलि दिने प्रचलन

मान्दैन। वेदलाई नमान्ने भएरै बौद्ध दर्शनलाई नास्तिक दर्शन भनिएको हो। वेदले गड्गाजललाई पवित्र मान्छ तर बौद्ध चिन्तनअनुसार बुद्धिले हेर्ने हो भने त्यसलाई मानिसले दुषित बनाएका छन्। पशुपतिनाथस्थित बागमतीको जल हेरौं, धार्मिक दृष्टिले त्यसलाई पवित्र मानिन्छ तर विवेकले हेर्ने हो भने सुन्दरीजलदेखि त्यसलाई मानिसले प्रदुषित पारेको भेटिन्छ। अब के यो पवित्र हो र छ, त ? धर्म होइन तथ्य बोल्नुपर्छ भन्ने चिन्तन बुद्धको हो। बौद्ध चिन्तनले भगवान्का बारेमा होइन मानवका बारेमा सोच भन्छ। यदि भगवान् भएको भए पापीलाई हटाउनु पर्ने पाप हट्नुपर्ने भन्ने विचार एक हदमा सही पनि हो। छुवाछुत हटाउने बुद्ध हुन्। यो कर्मप्रधान, नैतिक र नैतिकताको दृष्टिले कठोर चिन्तन हो। यसको ध्येय मानव समस्या सुल्झाउने देखिन्छ। बुद्धको शक्तिले तर्क गर्नु बौद्ध चिन्तनको तागत एवम् मर्म पनि हो। यस अर्थमा बुद्ध सर्वाधिक सफल क्रान्तिकारी व्यक्तित्व हुन् किनभने उनले शक्तिको दवाले होइन विचारको प्रभावले मानव मन परिवर्तन गरिदिए जसले गर्दा तात्कालीन समाज नै परिवर्तन भयो। उनले दुःख किन हुन्छ भनेर गरेको अनुसन्धानले आज बौद्ध धर्मको रूपमा विश्वमा ठूलो व्याप्ति पाएको छ। जरा, मरण र व्याधिको दुःख किन हुन्छ भन्दा उनले द्वादश निदानको उल्लेख गरेका छन् र यसको अन्तिम भनेको अविद्यालाई मानेका छन्। ईष्याबाट बच्ने उपाय मैत्री हो। मैत्रीको अर्थ सुखदुःखमा साभा हुनु हो। आफूभन्दा सानालाई नहेप्नु, घृणा नगर्नु करुणा हो। करुणा गर्ने मान्छे कहिल्यै दुःखी हुँदैन। कसैले दुःख दिन्छ भने त्यसलाई उपेक्षा गर्ने हो। कुकुरले टोक्छ भने त्यसबाट बचेर हिड्ने हो। यहाँ आचार्य नागार्जुनको एउटा भनाइ सान्दर्भिक देखिन्छ : ‘. अर्काकी स्त्रीमाथि आँखा नगाड। कोही स्त्री देखेमा आयुअनुसार उनलाई आमा, बहिनी, छोरी सरह सम्भ्र। पत्नीलाई परिवारकी देवी सम्भ्रेर सम्मान गर्नु किनकि उनी बहिनीभैँ सरल, मित्र विजयिनी, आमा जस्तै हितैषिणी, सेवक जस्तै आज्ञाकारिणी छन्’ (बज्राचार्य, २०५५, पृ. ५३६)। यदि आजको नेपाली समाजमा यस विचारले महत्त्व पाउने हो भने महिलाहिंसाका घटना नै सम्भव हुँदैन। नारीपुरुषविचको सद्भाव उच्च अवस्थामा पुग्छ अनि शान्तिपूर्ण समाजको स्थापनामा ठूलो बल मिल्छ। उच्च साधना गर्ने बौद्ध आचार्यहरू सामाजिक सद्भाव र सहिष्णुताका लागि नै समर्पित भए जस्ता देखिन्छन्। जीवनमा निराशा होइन आशावादी हुनुपर्छ भन्ने ज्ञान बुद्धबाट सिक्ने कुरा हो तर नेपाली जनमा दुःखको ठूलो कारण निराशा हो। राष्ट्रनिर्माण गर्नुपर्ने राजनीतिले दलगत र वैयक्तिक स्वार्थका कारण राष्ट्रिय स्रोतको दोहन गर्‍यो, श्रम र सिर्जनालाई विदेश पलायन हुन वाध्य पारिदियो। स्वतन्त्र चिन्तन, उत्पादन र व्यवसाय गरेर बाँच्न सक्ने अवसरको सिर्जना राष्ट्रले गर्न सकेन र देशबाट बल र बुद्धि दुवै पलायन भयो। देश चरित्रहीन, भोले र लफड्गाहरूको अखडा बन्यो। अब त पूरै खोक्रो बनिसक्यो। यही कारण देशलाई आज बौद्ध ज्ञानको आवश्यकता परेको हो। विचार त मार्क्सको पनि ठिकै हो तर यसका कतिपय अनुयायी, भ्रष्ट, आचरणहीन र स्वार्थी हुँदा यसप्रति आस्थाभन्दा वितृष्णा बढ्न थालेको छ तर बुद्धका कतिपय अनुयायीहरू यति तल आइपुगेका छैनन्। तिनमा सद्धर्म र सत्कर्म अभैँ भेटिन्छ। बौद्ध धर्मलाई सही तरिकाले बुझ्ने हो भने कसैले आत्महत्या गर्दैन तर राष्ट्रले नागरिकको संरक्षण गर्न चुक्नु हुन्न। खालि नागरिक मात्र निर्यात गरेर सम्पूर्ण चीज आयात मात्र गर्ने हो भने राष्ट्र राष्ट्रको रूपमा रहँदैन। अतः नेतृत्व वर्गलाई बुद्ध ज्ञान आवश्यक छ। नेतृत्व बुद्धको जस्तो हुनुपर्छ, जहाँ सबै अटाउँछन् र सबैले स्थान पाउँछन्। उनको अष्टाङ्ग मार्ग अपनाएमा समाजमा शान्ति, समजदारी र अमनचयन कायम हुन्छ। बुद्धले सबै प्राणीमाथि करुणा राख्न सिकाएका छन्। करुणा भनेको निश्चार्थ प्रेम हो, जीवन बाँच्ने सर्वाधिक सार्थक पद्धति हो। बौद्ध साहित्यको गुदी भनेकै बुद्ध करुणा हो। हामी बुद्ध भन्नेबित्तिकै करुणाको अर्को नाम सम्भ्रन सक्छौं। नेतृत्व असल र न्यायी हुनुपर्छ भन्ने कुरा बौद्ध चिन्तनको मर्म हो। यो सबै मानवको ध्येय पनि हो। नेतृत्व यसबाट विचलित हुनु नै व्यक्ति र राष्ट्र पतनतिर जानु हो। आचार र व्यवहारमा पवित्रता, अति सामान्य जीवनयापन, शान्ति

अहिंसा, सदाचार र करुणा जस्ता आधारभूत मानवीय गुणको प्रभावले समाजमा सुधार ल्याउनु बौद्ध चिन्तनको महत्तम प्राप्ति हो र यो आजको युगको आवश्यकता पनि हो ।

निष्कर्ष

बौद्ध चिन्तनको मर्म बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय नै हो । मानिसले बहुजनको हितका लागि बहुजनको सुखका लागि काम गर्ने हो । सर्वजन सुखाय, सर्वजन हिताय सम्भव छैन । राम्रो काम गर्दा कोही त रिसाउँछन् नै । बुद्धका पनि शत्रु थिए । सबैलाई खुसी राख्न कसैले पनि सक्दैन । बुद्धले जीवनमा दुःख देखे, यही दुखबाट मुक्ति पाउन उनले दुःखमुक्ति साधना गरे, दुःख हुने कारणको बाह्यवटा शृङ्खल भेटे त्यसपछि त्यसको निराकरणका लागि अष्टाङ्ग मार्ग पत्ता लगाए अनि यही अष्टाङ्ग मार्गको अनुशरणले मानिसले निर्वाण प्राप्त गर्छ भने । उनले ध्यानबाट पाएको ज्ञान यही हो । यही ज्ञान बाँड्दै जाँदा बुद्ध धर्मले व्यपकता पायो । बुद्धज्ञानका सन्दर्भमा मानिस जिज्ञासु बन्न थाले र प्रश्न पनि गर्न थाले । कतिपय प्रश्नमा बुद्ध बोल्दैनथे । खास गरी तत्त्वमीमांशाका प्रश्न गर्दा बुद्ध आफैँ चूप रहन्थे । जस्तो मरेपछि आत्मा कहाँ जान्छ भन्दा बुद्ध चूप रहे । यही बुद्धको मौनताको व्याख्या गर्ने क्रममा विभिन्न बौद्ध सम्प्रदायहरू जन्मे । हीनयान (थेरवाद) र महायान यसैका प्रतिफल हुन् । थेरवाद भनेको केही व्यक्ति मात्र पार गर्ने सानो यान हो । महायान भनेको सबैले निर्वाण प्राप्त गर्ने ठूलो यान हो । सानो यानबाट अरहत प्राप्ति हुन्छ, जसबाट राग, द्वेष र मोहलाई मार्न सकिन्छ । महायानबाट बोधिसत्व प्राप्ति हुन्छ, जसबाट करुणाको सागरमा रूपान्तरित भइन्छ । बुद्ध राजकुलमा जन्मेर पनि उनले राजसी ठाँटबाट रुचाएनन् । उनले सामान्य जीवनमा जोड दिए । उनका अनुसार समाजमा उचनीचको भावनाको कुनै महत्त्व हुँदैन । पवित्र जीवन बाँच्नका लागि कुनै उच्च जातिमा जन्म लिनैपर्छ भन्ने छैन भन्ने कुरा बुद्धले सिकाएका छन् । बुद्धले कुनै भेदभावबिना सबैलाई बौद्धसङ्घमा सामेल गराएका थिए । अति सामान्य भाषामा उपदेश दिनु बुद्धको अर्को क्षमता थियो । अहिंसाका सन्दर्भमा जैन धर्मगुरु महावीर र बुद्ध उस्तै हुन् तर महावीरले कठोर तप र शारीरिक यातनामा जोड दिए भने बुद्धले मध्यम मार्गमा जोड दिए । बुद्धले स्थापना गरेको भिक्षुसङ्घ पनि अनुशासित एवम् लोकतान्त्रिक सिद्धान्तमा आधारित थियो । अतः विश्वमा सर्वाधिक जीवन्त र उपलब्धीपूर्ण क्रान्ति कसैले गरेको छ भने त्यो बुद्धले गरेका छन् । सर्वाधिक सफल र जीवन्त क्रान्तिकारी व्यक्तित्व कोही हुन् भने बुद्ध हुन् किनभने उनले अहिंसा र शान्तिका माध्यमबाटै विचारका प्रभावले राजादेखि रङ्कसम्म बौद्ध सङ्घमा सामेल गराउन सफल भए । अझ, राजवैभव, भोगविलाश, सुखसयल सारा कुराको त्याग नै वास्तवमा सर्वाधिक उल्लेख गर्न लायक क्रान्ति हो र यो नै महान्ता प्राप्तिको पहिलो सोपान हो । बौद्ध शिक्षा आज पनि सान्दर्भिक देखिनु र बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको सङ्ख्यामा निरन्तर वृद्धि हुनु, बौद्ध धर्मका कतिपय कुरा (पूजा-पाठका विधि, भ्रातृत्वको कठोर अनुशासन, गुलाबको फूलको उपयोग आदि) इसाईहरूले अपनाउनु र आज पनि धर्महीन विदेशीहरूको आश्रयस्थल हुनु यसको प्रमाण हो । बौद्ध चिन्तनबाट वर्तमान विश्वले सिक्नुपर्ने कुरा भनेको बुद्धले जस्तै अहिंसा, उद्धार, परोपकार र करुणाबाटै नेतृत्व गर्नु हो । चार आर्य सत्य, प्रतीत्यसमुत्पाद, अष्टाङ्गिक मार्ग, पञ्चशील, द्वादश निदान आदि बुद्धको अनुसन्धानले संसारलाई दिएका ज्ञान हुन्, संसारले पाएका प्राप्तिहरू हुन् । बौद्ध ज्ञानले जातिपाती, उचनीच र भेदभाव मान्दैन । वर्तमान समजका लागि यो सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण शिक्षा हो । अपराधीलाई पनि संयम र प्रेमले सुधार्न सकिन्छ भन्ने मान्यता बुद्ध ज्ञानले दिन्छ । अतः बुद्धको व्यक्तित्व सर्वाधिक सफल क्रान्तिकारी व्यक्तित्व हो । उनको ज्ञानको अध्ययनले वर्तमान नेपाली समाजले वास्तविक परिवर्तनको दिशा अवलम्बन गर्न सक्छ । बौद्ध साहित्य चिन्तनका सबल प्राप्ति वा राम्रा पक्षलाई अवलम्बन गर्नु वर्तमान विश्वका लागि आवश्यक र हितकर छ किनभने यसमा समभाव छ, समता छ, सत्कार्यका लागि प्रेरणा र सम्पूर्ण

जीवात्माप्रति करुणा छ । शक्तिको दबावाट भन्दा विचारको प्रभाववाट गरिने क्रान्ति चिरस्थायी हुन्छ, सर्वमान्य र विश्वजनीन हुन्छ भन्ने कुरा बुद्धले देखाएका छन्, बौद्ध साहित्यले मार्गदर्शन गराएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, नारायणप्रसाद (२०७५). गौतम बुद्ध र उनको धम्मपद. काठमाडौं : गोर्खा पब्लिकेशन्स इन्कपोरेशन्स. धुम्बाराही ।

अश्वघोष (२०२५). बुद्ध चरित्र. (विश्वनाथ शर्मा भट्टराई, अनु.). काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

उपाध्याय, गोविन्द शरण (२०६६). आर्य दर्शन. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

कँडेल, घनश्याम (२०७८). सम्यक सम्बुद्ध. काठमाडौं : ऐरावती प्रकाशन प्रा.लि. ।

कुमार, राजीव (सन् १९८७). विश्व-प्रसिद्ध धर्म मत एवं सम्प्रदाय. देल्ली : पुस्तक महल ।

कोण्डन्य, सम्पा.(२०६०). - Dhamma Digital .

खत्री, प्रेमकुमार (२०६१). नेपाली समाज र संस्कृति (चौथो संस्करण). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

छोग्याल, येस्से (सन् २००२). गुरु पद्मसम्भव. (मुकेश लामा, अनु.). काठमाडौं : प्रकाशक : धर्म लामा ।

दाहाल, रोशन (उ.न.), बुद्ध दर्शन. काठमाडौं : पाँचपोखरी प्रकाशन गृह ।

नेउपाने, पशुपति (२०२२). 'सम्यक् सम्बुद्ध महाकाव्यमा सिद्धार्थको करुणासाधना र अभिप्रेरण' पाटन प्रस्पेक्टिभ जर्नल. भोलुम २. काठमाडौं : पाटन बहुमुखी क्याम्पस ।

बज्राचार्य, प्रकाश (२०५५). 'बौद्ध-साहित्य'. नेपाली साहित्यकोश. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

लामा, दलाई (२०७३). मेरो भूमि, मेरा जनता. (पशुपति नेउपाने, अनु.). काठमाडौं : फाइनप्रिन्ट प्रा. लि. ।

लामा, दलाई (२०७९). अन्तरधार्मिक विमर्श. काठमाडौं : फाइनप्रिन्ट प्रा.लि. ।

लामा, मुकेश (सन् २०२०). भगवान् सिद्धार्थ गौतम बुद्धको आत्मकथा.(अनु.). काठमाडौं : युवी प्रिन्टिङ सपोर्ट ।

शाक्य, मीन बहादुर र शाक्य, मिलन (२०६४). मिलारेपाको जीवनी. काठमाडौं : सिद्धि इन्द्र स्मृति गुठी ।

सांकृत्यायन, राहुल (सन् १९४४-१९९४). दर्शन दिग्दर्शन. इलाहाबाद : किताब महल ।

हुमागाई, रामशरण (२०७८). दुःखमुक्ति साधना. काठमाडौं: सनातन प्रेस ।

Dhammananda, K Sri (1989). How to live without fear & worry. Malaysia : BMS Publications.